

**TAYBETMENDÎYÊN COGRAFI Ê MORFOLOJÎK ÊN DEVOKA XERZAN DI NAV
DEVOKÊN KURMANCÎ DE**
GARZAN AĞZININ COĞRAFI VE SÖZCÜKBİLİM ÖZELLİKLERİNİN KURMANCÎ AĞIZLARI
İÇİNDEKİ YERİ
THE PLACE OF GEOGRAPHICAL AND LEXICAL FEATURES OF KHARZAN DIALECTS IN
KURMANJI DIALECTS

Ayhan YILDIZ*
M. Zahir ERTEKİN**

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 29.10.2022
Accepted // Pejirandin: 15.11.2022
Published // Weşandin: 30.11.2022
Pages // Rûpel: 19-39
DOI: 10.55106/kurdiname.1196272

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atîf: Yıldız, Ayhan û Ertekin, Zahir M (2022). Taybetmendiyên Coğrafi Ê Morfolojîk Ên Devoka Xerzan Di Nav Devokên Kurmancî De, *Kurdiname*, no. 7, p. 19-39

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakekan va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Zanyarên zimannasîyê, ji serê sed sala nozdehan ve zimanê kurdî ji hêla taybetmendiyên wî yê "coğrafi" ve li şaxên mîna "kurdîya bakur, kurdîya başûr, kurdîya naverast û kurdîya rojava" dabeş kirîye; ji hêla taybetmendiyên wî yê rêzimanî ve li dîyalektên mîna kurdîya kurmancî, kurdîya soranî, kurdîya lorî, kurdîya goranî û kurdîya dimilî/kirmanckî dabeş kirine. Zimannasan ev dîyalekt jî, li gor awayê axaftina axiverên wan û taybetmendiyên coğrafyaya wan dabeşî devok û şeweyên cîya cîya yê mîna botî, torî, serhedî, badînanî û efrînî kirine. Devoka Xerzan ku mijara vê lêkolînê ye, ji hêla coğrafyaya axiverên xwe ve di nav kîjan devera coğrafyaya kurmancî de cih digire û ji hêla kîjan taybetmendiyên xwe yê gramerî-morfolojîk ve ji devokên din ên kurmancî cîyawaz dibe, wekî "pirsgirêka vê lêkolînê" hat dîyarkirin.

Pîştî ku ji lîteratura zimannasîya kurdî, qada xebatên dîyalektnasîyê di ber çavan re hat derbaskirin, hat dîtin ku devoka Xerzan bi awayekî baş bi ber çavdêriya lêkolînerên zimannasîya kurdî neketîye û taybetmendiyên wê yê coğrafi û gramerî nehatine nirxandin. Li ser vê sedemê pêdivî hat dîtin ev xebat li ser wê bihê kirin. Lewra mebest bi vê lêkolînê ew e ku taybetmendiyên coğrafi û morfolojîk ên vê devokê bihên tesbîtkirin û cihê wê yê di nav dîyalekta kurmancî de bihê dîyarkirin.

Ji ber ku devoka Xerzan jî mîna devokên kurmancîya jorîn ên mîna botî, torî, serhedî û badînanî xwedan cihêengiyên coğrafi û morfolojîk bû, xebata li serê ji bo qada zimannasîya zimanê kurdî giring hat dîtin. Lewra ji bo vê tesbîtê, çawa ku ji çavkanîyên nivîskî yê li ser devok û dîyalektên kurdî ku di lîteraturê de cih girtine sûd hat wergirtin, ji axiverên wê yê zindî jî daneyên mînak hatin wergirtin. Di encama lêkolînê de hat dîtin ku devoka Xerzan ji hêla devera xwe ya coğrafi ve di nav tixûbên "kurdîya bakur" de dimîne; ji hêla taybetmendiyên xwe yê xweser ên zimanî ve jî di nav tixûbên dîyalekta kurmancîya jorîn de cih digire.

Bêjeyên Sereke: Zimanê kurdî, Dîyalektên kurdî, devokên kurmancî, devoka Xerzan, atlasa devokan

* Öğrt. Gör. Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı ayhanmeretowar21@gmail.com, Orcid:/0000-0002-8763-4182

** Doç. Dr., Zanîngeha Bingolê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, zahirertekin@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-3519-9892

Özet

Dilbilim insanları, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Kürt dilini coğrafi özellikleri yönünden kuzey Kürtçe, güney Kürtçe, orta Kürtçe ve batı Kürtçe olarak; dilbilgisi özellikleri bakımından da Kurmancî, Soranî, Lorî, Goranî ve Zazakî Kürtçesi gibi lehçelere ayırmışlardır. Dilbilimciler, bu lehçeleri de onların konuşucularının konuşma biçimlerine ve coğrafyalarının özelliklerine göre çeşitli ağız ve şivelere ayırmışlardır. Bu araştırmanın konusu olan Garzan ağızı, konuşucularının coğrafyası bakımından Kurmancinin hangi yerinde yer almakta ve dilbilgisi ile sözcükbiliminin hangi özelliklerine göre Kurmancinin diğer ağızlarından farklılıklar gösterdiği, “araştırmanın sorunu” olarak belirlendi.

Kürtçe dilbilim alanyazınından lehçebilim çalışmaları alanı tarandıktan sonra, Garzan ağızının Kürtçe dilbilim araştırmacılarının gözlemlerinde iyi bir şekilde yer almadığı ve onun coğrafi ve sözcükbilim özelliklerinin yeterince değerlendirilmediği tespit edildi. Bu yüzden bu çalışmanın yapılması gerekli görüldü. Bu çalışmayla Garzan ağızının coğrafi ve dilbilgisel özelliklerinin tespit edilmesi ve Kurmancî lehçesi içindeki yerinin belirlenmesi amaçlandı.

Garzan ağızı yukarı Kurmancinin Boti, Tori ve Serhedi ağızları gibi coğrafi ve morfolojik farklılıklara sahip olduğundan, Kürt dilinin dilbilim alanı için önemli bir çalışma alanı olarak görüldü. Dolayısıyla bu tespit için, alanyazındaki yazılı kaynaklardan yararlanıldığı gibi, onun canlı konuşucularından da örnek veriler alınmıştır. Araştırma sonucunda Garzan ağızının, coğrafi alanına göre Kuzey Kürtçesi sınırları içinde kaldığı; kendine özgü dil özellikleri açısından da yukarı Kurmancî lehçesi içinde yer aldığı görüldü.

Anahtar Sözcükler: Kürt dili, Kürtçenin lehçeleri, Kurmancî ağızları, Garzan ağızı, ağız atlası

Summary

Linguists have classified the Kurdish language as northern Kurdish, southern Kurdish, central Kurdish and western Kurdish in terms of geographical features since the nineteenth century; In terms of their grammatical features, they divided them into dialects such as Kurmancî, Soranî, Lorî, Goranî and Zazakî Kurdish. Linguists have divided these dialects into various dialects and dialects according to the way their speakers speak and the characteristics of their geography. The subject of this research, the Garzan accent, is located in which part of Kurmanji in terms of the geography of its speakers, and according to which features of grammar and lexicology it differs from other Kurmanji dialects, it has been determined as the "problem of the research".

After scanning the field of dialectology studies from the Kurdish linguistics literature, it was determined that the Garzan accent was not well included in the observations of Kurdish linguistics researchers and its geographical and linguistic features were not adequately evaluated. Therefore, this study was deemed necessary. With this study, it was aimed to determine the geographical and morphological features of the Garzan accent and to determine its place in the Kurmanji dialect.

Since the Garzan accent has geographical and morphological differences like the Boti, Tori and Serhedi accents of the upper Kurmancî, it was seen as an important field of study for the linguistics of the Kurdish language. Therefore, for this determination, examples were taken from his live speakers as well as from the written sources in the literature. As a result of the research, it was determined that the Garzan accent remained within the borders of Northern Kurdish according to its geographical area; It was seen that it was included in the upper Kurmanji dialect in terms of its unique language features.

Keywords: Kurdish language, dialects of Kurdish, Kurmanji accents, Garzan accent, atlas of accent

DESTPÊK

Zanîna bi qayîdeyên zimanekî wekî şaxekî zanistê dihê hesibandin, lewra zanyarên îslamê jê re “serf û nehiw” gotîye, zanyarên ewrûpî jê re “linguistics” dibêjin û zanyarên kurdan navê “zimannasî”yê lê danîye. Xebatên li ser awa û qayîdeyên zimannasîyê ji serdemên antîk ve li welatên mîna Hind û Yûnanistanê dest pê kirine û li gor ku mirov ji dîrokasên felsefeyê hîn dibe ev cure xebat bi destê lêkolîneran heta sedsala me bi awayê silsileyî berdewan dikan.

Fîlozofê îslamê Farabî (wf. 339/950) zanistan dabeşî şaxan dike û zanista zimanî, wekî şaxê ewil derdixe pêş. Li gor wî jiberkirina bêjeyan û zanîna bi qayîdeyên têkildarî bêjeyên zimanekî, ji bo gelan giring e. Çunkî çawa ku hekîm bi xêra zanista tîbbê, cotyar bi xêra zanîna fellahîyê, bazirgan bi xêra hunera bazirganîyê fêrî karê xwe dibe, axiverên zimanekî jî, bi xêra

zanîna bi van qayîdeyên zimanî hînî hunera pîr û pergala zimanê xwe dibe. Lewra çawa ku ji bo her hunerekî qanûnek heye, ji bo hunera zimanan jî qanûn hene. (el-Farabî 1931, 4). Çawa ku Dittmar amaje pê dike gava em bixwazin metnekî derxin holê, pêdivîya me bi mijara rêzimanîyê, zanîna qayîde û zanîna helwest-tevgerê heye (Demir 2011, 8). Rêzimanî, agadarîyên di heqqê zimanekî de dide ku ew ka ji kengê ve çê bûye, yasayên wî çi ne û kana wî ya peyvê çawa ye. Digel van, şaxê rêzimanîyê, ferq û cîyawazîyên navbera “varyant”an jî dide. Çunkî ji bo her varyantekê, taybetmendîyên cîya cîya hene.

Di peydabûna “dîyalekt”ên zimanekî de hêmanên mîna komelayetî, sîyaset, cografya, radeya rewşenbîrî, dengsazî, aborî, bîyolojîkî û fîzîkî, çend hokarên gewre yên karîger in. Ji bo danasîna van hokaran derbirînên pisporan hatine qeydkirin. Çawa ku pispor amaje pê dikin hokara komelayetîyê, bi ‘edet, teqlîd, xûrewîştî nav, komelge-civak û dabeşbûna çînen komelgayê têkildar e. Hokara sîyasetê, ji du hêlan ve dihête nirxandin: Yek jê ew gelên ku hukûmeta wan a navendî heye, ya din ew gelên ku hukûmeta wan a navendî tune ye. Gava di cografyaya zimanekî de hukmê hukûmeta navendî negihîje hemû dever û navçeyan, axiverên wî zimanî li her cih û navendekê, bi awayên curbicur dipeyîvin û “dîyalekt” û “devok”ên cîya cîya çê dibin (Nawxoş ve Xoşnaw, Zimanewanî (Bergekanî Çiwarem) 2010, 173).

Cografyaya axiverên kurdî, ji Herîr û Erdelana li hudûdê Îranê heta axa Heleb û Şamê bîst-bîst û pênc qonax e, a herî hindik, bi qasî mesafeya panzdeh qonaxan e. Li vir millet bi zimanên curbicur ên mîna zazayî, lûlû, Culoya hekkarî, ewnikî, mehmûdî, şêrwanî, cizrewî, sincarî, ardelanî, soranî, xalidî, îmadî, û zimanê rojîkî diaxive (Derwîş 1314, 473-474). Desthilatdarên sîyasî yên cîyawaz, dikarin axiverên zimanekî, li gor herêma xwe dîzayn bikin û ji axiverên herêmên din cihê bikin. Bi vî awayî di nav axiverên heman zimanî de varyantên curbicur derdikevin. Lewra di çêbûna varyantên zimanekî de “karîgerîya “cografya”yê jî heye. Çîyayên asê, çem, gol-behr û deştên bêserûber jî dibe ku bibin sedem ku axiverên zimanekî, ji hêla “devok” û “dîyalekt”an ve ji hev dûr bikevin. Wekî mînak di nav herêma Dîyarbekir û Serhedê de çîyayên asê hene û dibe ku ji ber wan hokaran, kurmancîya kurmancîaxivên van her du herêman ji hev dûr ketibe. Wekî vê, îca axiverên devoka Mêrdîn û herêma Rojava, ji ber ku nêzî hev in, digel ku di navbera wan de tixûbên sîyasî yên du dewletên cîya hene jî, devoka kurmancî ya van her du herêman bi temamî dişibe hev.

Ji Garzonî (1734-1804) vir ve gelek xebat bi zimanên mîna îtalî, fransî, almanî, îngilîzî, rûsî, erebî, tirkî û farisî hatine kirin. Zanyar li ser zar, rêziman, dîyalekt, zarava, şêwezar, devokên kurdî xebitîne û wan xebatên xwe çap kirine. Di van salên piştî 2010î de bi taybetî li Tirkîyeyê derdora akademîsyenên zanîngehan jî lêkolînên akademîk li ser gramer, dîyalektnasî û morfolojîya kurmancî, soranî, goranî û zazakî amade dikin û “lîteratur”eke baş derketîye meydanê. Bi tevî van xebatan hîn jî hin qadên zimannasîya kurdî li benda lêkolînê ne. Bi taybetî awayê dabeşkirina zimanê kurdî li dîyalekt, zarava, şêwezar û liqan, mijareke giran e û di vê biwarê de pêdivî bi “çexereke hevbeş” heye.

Bi awayê kronolojîk ji destpêkê heta roja me, lêkolînên ku li ser dîyalekt, devok, zar, zarava, şêwezar, gover û morfolojîya kurdî hatine kirin, li gor hed û derfetên ber dest di ber çavan re hatin derbaskirin. Di vê geryanê de çav “li cîyên vala” yên lêkolînên têkildarî zimannasîya kurdî, dîyalektolojîya kurdî, devoknasîya kurdî û bi taybetî devoknasîya kurmancî hat gerandin, hat mereqkirin bê ka gelo kîjan alîyê devoknasîya kurmancî di lîteratura lêkolînên zanistî de “kêm” maye. Piştî vê taqîkirinê, “pirsgirêk”a vê lêkolînê hat dîyarkirin:

Digel ku heta niha zimannas li ser morfolojîya kurmacî ya devoka Xerzan hindik xebitîne û piranîya wan ew wekî devokeke xweser a kurmacî nehesibandîye jî, axiverên kurmacî yên Xerzî, li gor zanista dîyalektolojîyê, xwedan taybetmendiyên wisa cîyawaz ên devokî ne ku mirov dikare bi hêsanî wê wekî devokeke serbixwe ya dîyalekta kurmacî li qelem bide. Bi qenaeta me, kurmacîya axiverên Xerzan, bi cîyawaziyên xwe yên fonetîk, fonolojîk û morfolojîk, mîna devoka Botan, devoka Badînan û devoka Torê, devokeke xweser e. Devoka Xerzan¹ di nav temamiya lêkolînên têkildarî devokên kurmacî de yan hindik cih girtîye û basa wê gelek kêr û lawaz maye. Lewre vê lêkolînê ev rewş wekî “pirsgirêk”ekê li qelem da û ew kir mijara lêkolîneke nû. Di vê lêkolînê de dê hewl bihê dayîn ku bersiva van pirsên jêrîn bihê dayîn: 1. Gelo bi navê DX devokeke kurmacî heye? 2. Gelo birra bi rastî jî ev devok, bi çiyên xwe devokeke xweser e? 3. Gelo aliyên dîrokî, cografî û morfolojî yên ku vê devokê ji devokên din ên kurmacî cîyawaz dikin çi ne?

2. Lîteratura Qadê

Di danasîn û nirxandina lîteratura vê qadê de li vir pêşî ew xebatên “lêkolînerên dinyayê” ku li çend aliyên dinyayê li ser dîyalekt û devokên kurdî hatine kirin û têkildarî vê lêkolînê ne, li gor rêza tarîxa wan dê bihên nirxandin, peyre jî ew xebatên ku “lêkolînerên kurd ew bi zimanê kurdî” li welêt an jî derveyî welêt kirine dê bihên destnîşankirin û nirxandin. Şeref Xan (943/1543-1010/1604) di *Şerefnameyê* (1597) de behsa zimanê kurdî, devok û dîyalektên wî kirîye (Han 1971, 20). Herçendî kurmacîya Xerzan cîranê herêma wî ye jî, wî agadarîyek li serê nedaye. E. Çelebî (1611-1682) li ser dîyalekt û devokên zimanê kurdî, hin agadarî dide. Digel ku basa 12 cureyên zimanê kurdî dike û navên wan dide jî, navê “xerz”an tê de tune. G. Givrinli (1836) çend meqale li ser zimanê kurdî û etnografyaya wî belav kirîye û zimanê kurdî bi navê “kurdîya jorîn” û “kurdîya jêrîn” dabeşî du şaxan kirîye. Li gor wî “kurdîya jorîn”, ji kurdîya mukrî, hekarî, şukakî û bayezîdî; kurdîya jêrîn ji lurr, gelhurr, lekî û goranî pêk dihê (Hewramanî 1981, 52). F. Dêtil (1847) bi xebata xwe ya *Sê Sal Gera Balkêş li Kurdistanê* ketîye ser şopa zimanê kurdî û ji Dîyarbekir, Ruha, Mêrdîn heta tixûbê Sûrîyeyê kurd zîyaret kirine û digihîje wê encamê ku hejmara dîyalektên kurdî zaf zêde ye (Marif 1989, 289).

P. Lerch (1858) di xebata xwe de, zimanê kurdî li ser şaxê zazakî, kurmacî, kelhurî, goranî û lûrî dabeşî pênc dîyalektan kirîye (Marif 1989, 255). A. Jaba (1858) lêkolînek amade kirîye û li ser dîyalektên kurdî agadarîyan dide. (Ciwan 1992, 19). E. Wilhelm (1883) di xebata xwe de li ser kurmacîya kurdên aliyê navbera Urmîye û Gola Wanê, çiyayên Zagrosê, bakurê Lorê, Goran, Erdelan, Beyazid, Erzurûm, Erzincan, Nisibe, Mardin, Urfa, Alagoz û Anîyê kûr bûye (Soane 1913, iv). E. Prym û A. Socin (1887) li ser dîyalektên kurdî agehî nivîsiye. (Marif 1989, 282). Ji navê wê dîyar dibe ku wan ji dîyalektên kurmacî cih daye bin-dîyalekta “Torê”. Y. Ziyaeddîn Paşa (1893), di xebata xwe de agehî li ser dîyalektên kurdî dide. Li gor wî zimanê kurdî di nav zimanên de wisa ye ku herî zêde ji hev û din cîyawaz dibe (Meqdisî 2021, 106). Meqdisî di ferhengê de navê “xerzan” jî rave kirîye. H. Makas (1926) li ser şeweyên kurdî, bi taybetî li ser devoka kurmacî ya êzîdîyên herêma Mêrdînê xebitîye û meqaleya xwe belav kirîye (Marif 1989, 277). Lêkolînerêkî din ê ewrûpî ku bi taybetî li ser dîyalektên kurdî xebitîye J. Morgan e (1904). Wî di pirtûka xwe de yazdeh şeweyên kurdî hejmartine: mukrî, gerûsî,

¹ Ji vir bi şûn de li şûna Devoka Xerzan, dê kurteya wê DX bihê bikaranîn.

yezîdî, bayezîdî, sehneyî, kirmanşanî, hewramanî, rêjawî, silêmanî, lekî, xocewendî. (Marif 1989, 280).

E. B. Soane (1881-1923) li ser dîyalektên kurdî, bi taybetî li ser dîyalekta kurmancî meqale û pirtûk nivîsîne. Wî li ser ziman, dîyalekt, bin-dîyalekt û rêzimana kurdî lêkolîn kirine (Marif 1989, 284-285). L. O. Fossum (1919) di pirtûka xwe de dîyalekt û devokên kurdî dinikirîne û nexşeya atlasa wan” jî dide. M. M. Hilav (1918) di *Muqeddîmetu’l-’Îrfana* xwe de cihekî berfireh daye mijara dîyalekt û devokên kurdî. R. F. Jardine (1922) di pirtûka xwe behsa dîyalektên kurdî û cografyaya wan kirîye û hinek “atlas”a wan destnîşan kirîye. D. N. Mackenzie (1957) di pirtûkên xwe de cih daye dîyalektên kurmancîya xwarê; beşa duyem ji bo dîyalekta kurmancîya jorê veqetandîye. (Marif 1989, 275-276). C. Bedir-Xan û R. Lescot di xebata xwe de li ser navê bêjeya Xerzan sekinîne û ew wê wekî “devokeke kurmancî” bi nav dikin. Di vê xebatê de ev amajepêkirina wan bi vê devokê, bû hokareke gewre ji bo halanê. Z. Gökalp (1975) jî di xebata xwe ya sala 1922yan de cihekî berfireh dide şax, dîyalekt, devok û şeweyên zimanê kurdî. Tiştê ku heye wî behsa KX nekirîye. Q. Kurdo (1978) di xebata xwe de li ser gramera dîyalektî ya kurmancî û soranî kûr bûye (Marif 1989, 248-249). M. Ciwan (1992) jî di qada dîyalektnasîya kurdî de xebitîye. Wî qenaeta xwe li ser atlasa devok û dîyalektên kurdî derbirîye (Ciwan 1992, 26-29). K. Yıldırım (2012) di pirtûka xwe de dabeşkirina dîyalektên kurdî li gor rêbaza C. Nebez dike (Yıldırım 2012, 25).

Piştî ku di vê biwarê de em ketin nav lêgerînên xebatên bi zimanên derî kurdî, hat dîtin ku ev sê devokên mijara xebatê, ji hêla morfolojîyê ve xwedan taybetmendîyên cîyawaz in û hêjayî lêkolînê ne. Bi vî awayî mirov dibîne ku lêkolînerên dinyayê, -Şeref Xan, E. Çelebî û Garzonî ne tê de-, ji serê sedsala 19an ve dest pê kirîye, heta nêzî dawîya sedsala 20î berdewam kirîye û li ser dîyalekt û devokên kurdî xebitîne û wan xebatên xwe li payîtextên welatê xwe, bi zimanê xwe çap kirine. Ji van xebatan hinek jê gihaştine ber destê me; lêbelê hinek jê hîn negihaştine. Encama ku ji xebatên wan derdikeve lêkolînên wan bi piranî li ser dîyalekta kurmancîya xwarê (soranî) ne; kurmancîya jorê kêr maye. Lewra wan nekarîye bi awayekî berfireh devokên dîyalekta kurmancî polîn bikin.

Gava mirov di pey xebatên lêkolînerên dinyayê de berê bala xwe dide “xebatên ku bi kurdî li welat û derveyî welêt” hatine kirin dibîne ku raborîya wan jî mîna raborîya xebatên ku bi destê lêkolînerên ewrûpî û rûsî hatine kirin diçe digihîje nivê duyem ê sedsala 19an. M. M. Bazidî (1797-1867), zimanê kurdî li ser çar zaravayan dabeş dike (Bazidî, Camî’eya Risaleyan û Hik, (Amadekar: Z. Avcî) 2010, 15-19). Di vê xebatê de ji awayê dabeşkirina wî dê sûd bihê wergirtin. Dîroknasê tarîxa kurdan M. E. Zekî (1880-1948) di pirtûka xwe ya *Xulaseyekî Tarîxî Kurd û Kurdistanê* C. I (1931) de li ser zimanê kurdî û dîyalektên wî kûr bûye (Beg 2018, 288-289). Meyla vî lêkolînerî li ser awayê dabeşkirina Ş. Xan e. T. Wehbî (1940) meqaleyek belav kirîye û di pey neqilkirina nêrînên Şeref Xan ên têkildarî dîyalektên kurdî, dor diêne ser nêrîna xwe û dîyar dike ku bêjeya “kurmanc” hemî kurdên beşa mezin digire bin banê xwe û ji beyta Xanî sûd werdigire ku ew çawa bêjeya “kurmanc” bi bêjeya “kurd” re di heman wateyê de bi kar diêne. (Amêdî 2012, 27-30). Ji xebata wî dîyar e ku Wehbî, di dabeşkirina dîyalektên kurdî de daye ser rêça M. Soane (Ciwan 1992, 21).

M. Xamo (1965) lêkolînek li ser fonetîk, morfolojî û sentaksa vê dîyalektê kirîye (Marif 1989, 258). E. C. Paşa (1972) li ser dîyalektên kurdî kûr bûye û dîyar kirîye digel ku gelek zêde dîyalektên kurdî hene jî, wî tenê “kurmancî, soranî û zazakî” wekî dîyalektên eslî li qelem dane

û hewl daye ku bi referansên dîrokî qenaeta xwe bipeyîtîne (E. C. Paşa 1995, 18). K. Fuad (1368) kurdîya kurmancî bi “kurdîya rojava” bi nav kirîye û wî ew li ser “devokên sereke” û “şêwe”yên mîna efrînî, cizîrî-botanî, sincarî, badînî, hekarî û şikakî dabeş kirine (Ciwan 1992, 21). F. H. Xurşîd di pirtûka xwe de cihekî berfireh dide devok û dîyalektên kurmancî (Hurşîd 1985, 40). Li gor wî dîyalekta kurmancî ya “bakur”, ji şêweya beyazîdî, hekkarî, botanî, şemdînanî, behdînanî pêk dihê. S. B. Amêdî (1987) bi vê xebata xwe bi awayekî gelek berfireh li ser devok, şêwe û dîyalektên zimanê kurdî kûr bûye. Ew piştî ku sernavekî ji bo “egerên parvebûna zimanê kurdî li zar û dîyalektan” datîne û vê dinikirîne, dor diêne ser kurmancî û soranî û wan wekî du dîyalektên bingehîn ên zimanê kurdî li qelem dide (Amêdî 2012, 41): kurmancîya jorî (kurmancî) û kurmancîya jêrî (soranî). Li gor M. R. Izady zimanê kurdî di destpêkê de dabeşî şaxê “kurmancî û “pehlewani” dibe. Kurmancî jî di nav xwe de dabeşî “kurmancîya bakur (badînan)” û “kurmancîya başûr (soranî)” dibe. Kurmancîya başûr li ser “soranî” û “kelhûrî” dabeş dibe (Izady 2007, 301). Pêdivî heye bi dîyarkirinê ku Izady jî li ser çexera T. Wehbî dabeşkirina dîyalektan kirîye. Z. Haco teblîxek li ser dîyalektên kurdî pêşkêş kirîye û wî di vê xebatê de cihekî gewre daye devokên kurmancî.

Meyla S. Tan (2015) di dabeşkirina zaravayên kurdî de li ser wê yekê ye ku zimanê kurdî li ser awayê kurmancîya jorîn, kurmancîya jêrîn, goranî û kirmanckî bihê dabeşkirin (Tan, Rêzimana Kurmancî 2015, 28-29). Z. Açar (2015), piştî ku awayê dabeşkirina zimanê kurdî ya li dîyalektan ji Şeref Xan neqil dike, cih dide rêbaza C. Nebez û ku K. Yıldırım jî dabû ser çexera wî. Husein Muhammed (2015) bi navê “Parvekirina Devokên Kurmancî” meqaleyek belav kirîye. Wî bi tevî nexşeyê devok û dîyalektan, cîyawazîyên fonetîk ên devokan jî tesbît kirine (Muhammed 2015). Ew jî li gor rêbaza T. Wehbî çûye. S. Akın di xebata xwe ya bi navê *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî* de cih daye DX û bi taybetî li ser zayenda navdêrên axiverên kurmancî ya Hezroyê ku di nav tixûbên vê devokê de dimîne kûr bûye. Ew jî di wê qenaetê de ye ku kurmancîya Hezroyê, divê wekî devokeke xweser a kurmancî ya bi navê “xerzî” bihê hesabîn (Akin 2013, 114). A. Kırkan (2019) û M. Yonat (2019) jî di tezên xwe yê doktorayê de cihekî berfireh didin devok û dîyalektên kurdî. Meqaleyê A. Yıldız ser DX hatiye weşandin (Yıldız 2019, 260). Z. Açar di teza xwe ya doktorayê de dor diêne ser wê yekê ku lêkolîna Haig û Öpengin a li ser devok û dîyalektên kurdî maqûl e (Açar 2019, 25). A. Ç. Jiyan (2020) di meqaleya xwe ya “Devoka Gurdilan (Xerzan, Sêrt)” de dîyar kirîye ku li Misirc û herêma Xerzan, “kurmancîya Xerzan” li kêleka dimilî, devokên kurmancî torî û botî, wekî “devoka xerzî” dihê axaftin (Jiyan 2020, 1).

Çawa ku ji van xebat û lêkolînên bi kurdî dîyar dibe, piranîya wan zimanê kurdî li ser awayê kurdîya bakur, kurdîya başûr-naverast û kurdîya rojava dabeşî devok û dîyalektan kirine. Giranîya meyla lêkolîneran, ji zimanasên berê li ser Sonae û T. Wehbî ye; ji yê nû jî li ser awayê dabeşkirina Haig û Öpengin e.

3. Armanc

DX ku wekî mijara vê lêkolînê hatiye hilbijartin, di nav devokên dîyalekta kurmancî de xwedî hin taybetiyên cîyawaz e. Di vê xebatê de armanc ew e ku digel hin taybetiyên wê yê morfolojîk, di nav devokan de cihê wê yê cografî bihê tesbîtîkin. Bi tevî vê, nîyet pê ew e ku dirûvdarîya binyad û kêşana lêkerên kurmancî yê vê devokê bihê tesbîtîkin û bi vî awayî mirov pê serwest bibin bê ka gelo cîyawazîyên morfolojîk ên vê devokê, li pêşberî morfolojîya standard a kurmancî çawa ye.

4. Sedemê Hilbijartina Mijarê

Zimanê kurdî, mîna zimanên piranîya gelên dinyayê, bi dîyalekt û devokên xwe xwedî kanekê dewlemend e. Heta niha hindê ji lêkolînerên dinyayê bi zimanên mîna farisî, tirkîya osmanî, îngilîzî, erebî û rûsî çend lêkolîn li ser dîyalekt û devokên kurdî amade kirine; çî heye ku piranîya wan di nav devokên kurmançî de bi awayê taybet cih nedaye DX. Lewre ev sersedemê ewil e ku ev xebat, ji devokên dîyalekta kurmançî, li ser DX be. DX a kurmançî ku li gor tradîsyona dabeşkirina devokên kurmançî, heta niha kêman caran hatîye hilbijartin, li gor ku ji lêkolîna sehayî hat famkirin, Herçîqas di navbera devoka Başûr û devoka Bakûr de cih digire jî di xebatên têkildarî qada dîyalektnasî û devoknasîya kurdî de behsa wê nahête kirin. Ev sedemê duyem e ku ev xebat dihê kirin. Di serdema me de di bin banê zanîngehên Tirkîyeyê de li ser devokên mîna devoka Torê û Botan çend tezên cîya cîya yê masterê hatine amadekirin. Li ser vê şopê, nîyet pê ew e ku ev devok jî bikeve nav mijarên lêkolînên kurmançî, da ku cîyawazîya wê tesbît bibe û cîyê wê digel nexşeya wê ya atlasî di qada zimannasîya kurdî de bihê destnîşankirin.

5. Giringîya Mijarê

Gelek taybetîyên devokên kurmançî, ji ber multî-mediyayê bi domana demê re hatine berwendabûnê. Çawa ku taybetîyên cîyawaz ên her yek dîyalekteke zimanekî, ji bo wî zimanî giring in, helbet taybetîyên her yek devokeke wî zimanî jî giring in. Heger em îro wan taybetîyan qeyd nekin û li ser wan nexebitin, piştî demekê êdî nema ku em bikaribin xwe bigihînin resenîya wan. Cihêrengîya devokan, cihêrengîya dîyalektan; cihêrengîya dîyalektan jî, cihêrengîya zimanan diparêze. Ev xebat jî hewldaneke bi vî awayî ye ku milê xwe dide ber parastina cîyawazîyên devokeke dîyalekta kurmançî. Em dikarin li ser vê rewşê dîyar bikin ku xebatên li ser devokên kurmançî kêman in; lewre pêdivîyeke gelek mezin e ku lêkolînên li ser wan bihên kirin; lewra me jî ev mijar neqand. Bi taybetî jî xebatên akamdemîk ên li ser DX, heta niha ne di asta lîsansa bilind de hatine kirin, ne jî di asta doktorayê de.

6. Tixûbên Mijara Lêkolînê

Em dê hewil bidin ku taybetmendîyên cografî û morfolojîk ên DX, tesbît bikin û bibînin bê ka teşeyên wê yê ji devokên din kurmançî cîyawaz çî ne. Zayend di îzafeyên axiverên vê devokê de çawa ye, morfolojîya wê ya kêşanî, bi çî awayî ji devokên din ên kurmançî cihê dibe, ev dê bibin mijara lêkolîna me. Piştî van tixûbdarkirinan me di warê materyalên xwe yê xebatê de jî hudûdek dîyar kir. Em dê hemû deverên ku axiverên kurmançî yê DX lê dijîn nedin ber xwe; bes tenê em li ser kurmançîya navçeya Hezo û Hawêl û gundewarên derdora Kurtalanê kûr bibin.

7. Rêbaz

Piştî pêdaçûna bi lîtaratura qadê re, dê cîyê DX di nav devokên kurmançî de bihê tesbîtîkin. Çawa ku ji çavkanîyên zindî, ji “kes”ên çavkanî ku wekî “çavkanîyên devkî” jî dihên zanîn agadarîyên têkildarî mijara lêkolînê ji populasyona qadê dê bihên berhevkin, ji çavkanîyên nivîskî jî dê agadarî bihên berhevkin. Ji bo ku hîpoteza xebatê bihê peyîtandin, ji axiverên vê devokê metnên edebîyata devkî ya gel dê bihên berhevkin û wekî dane li ser wan taqîkirin bihê kirin. Li ser bingeha van metnên devkî, cîyawazîyên devokî yê vê devokê, dê bi devoka standart a kurmançîya nivîskî re bihê berawirdkirin û analîzkirin.

Ji ber ku keresteyên vê xebatê, metnên devkî yên axiverên zindî yên vê deverê ne û materyal ji qada vê deverê dê bihên berhevkirin, têkildariya vê lêkolînê ji şax û teoriyên zimannasîyê, bi “zimannasîya wesfî” re li ser bingeha rêbaza dîyakronîk heye. Ji bo ku mijar, armanc, giringî, rêbaz, tixûb û hîpoteza vê xebatê hêsantir bihe têgihaştin, wekî agadariyên paşxaneya mijarê, dê term û têgehên zimannasî yên mîna dîyalekt, devok û atlasa devokan bi kurtebêjî bihên danasîn. Ji ber ku li ber destê me metnên zemanê berê, ku bi vê devokê hatibin nivîsîn tunene, me ne metoda dîyakronîk; bes “metoda zimannasî ya senkronîk” (synchronic linguistics) şopand ku ji vê metodê re “zimanzanîya şayesî” jî dihê gotin. Ev rêbaz palê xwe dide zimannasîya binyadparêz (structural linguistics). Li gor vê rêbazê lêkolîn, li ser sîstem û binyada ziman dihê kirin û lêkolîner, li ser têkilîya navbera yekeyên zimanî kûr dibe. Herçiqas me di lêkolîna xwe de rêbaza senkronîk bingeh girtibe jî; dîsa di pêvajoya lêkolînê de me, ji xebatên ku bi metoda zimannasîya dîrokî (historical linguistics) hatine kirin jî mifa wergirt. Ji ber ku xebatên etîmolojîk bi rêbazên zimanzanîya dîrokî dihên kirin, pêdivîya me bi etîmolojîyê re jî çê bû. Herwiha di vê lêkolîna xwe de me sîstema zimannasîya wesfî/şayesî meşand. Di vê rêbazê de dijberî sîstema “zimannasîya qayîdeparêz”, zimanê îro di çî rewşê de be, tenê li ser binyad û teşeyê wê disekine û giringîyê dide peywendê. Li gor vê sîstemê ziman tenê ne ji binyadê ne jî ji wateyê pêk dihê. Çunkî zimannasîya wesfî (descriptive linguistics), ev şaxê zanista zimanî ye ku bayexî bi şîkirin, şayesandin û pêşandana şêwe û çawanîya karkirina zimanî dide ku ji alîyê civaka gelekî ve dihê bikaranîn. (Emîn, 2009: 157).

Vê xebatê ji desenên/şewazên xebatê yên “rêbaza kalitatîf” modela “xebata rewşî (case study)” ku yek ji hêmanên bingehîn ên dîzayna “pêdeçûn”ê ye ji xwe re mînak girtîye. *Şewaza pêdaçûnê” ew cureyê xebatê ye ku lêkolerek, ji nav “unîversa”yeke (ing. universa, tr. evren) dîyarkirî, hin nimûneyan hildibijêre, li ser wan dixebite û li ser meyla giştî ya wê unîversaya dîyarkirî nêrînên xwe dişayesîne (Aldatmaz 2021, 126). Lêkolîner rewşek an çend rewşan (barûdoxan) dide ber xwe û lêkolîneke berfireh li serê dike. Ew di lêkolîna xwe de digel analîza hemû faktorên karîger û hemû alîyên giring ên wê rewşê vedikole (Fezulla 2016, 42). Zanyar ji bo xebatên rewşê modela “pêdaçûna rûdanmînak” (tr. örneköluy tarama modeli) jî dibêjin. Di awayê vê xebatê de lêkolêr unîteyeke dîyar a mîna ferd, malbat, dibistan, komele û mîna van ji unîverseya xebatê digel hundir û têkildariya wê ya bi derdora wê re vedikole û hewl dide ku wê bi van alîyên wê taqî bike û bide naskirin. Lewre zanyar ji bo wê “xebata monografî û rûdanê” jî dibêjin (Karasar 2022, 119). Li gor modela vê lêkolînê (er. dirasetu’l-haleti) lêkolîner li pey wê armancê ne ku geşepêdana kesekî yan dezgayekê bi awayê analîziya giştîkir bikole (Meczûb 2007, 15).

8. Termên Têkildarî Mijarê

8.1. Zar û Ziman

Bêjeya “zar” li gor ferhengên soranî bi awayekî; li gor ên kurmançî bi awayekî din hatîye ravekirin. Bêjeya “zar” li gor ferhengên soranî çawa ku dihê wateya “dev”, wisa jî navê her yek cureyên “ziman”î ye ku bi bêje, rêziman û rawêj (şîret), ji liqeyên din ên wî zimanî cîya dibe û dabeşî çend “şewezar”î dibe. Mîna “zarê kurmançî”. Wekî din bi wateya “qise” û “gotin”ê jî dihê bikaranîn. Mîna “zarê şîrîn” (Senendecî, Peşabadî ve Kerîmanî 1397, 1386). Li gor

* Bêjeya “pêdaçûn”ê ku li pêşberî “review”a ingilîzî û “tarama”ya tirkî ye, ji bo vê xebatê ji kurdîya soranî hat wergirtin.

ferhengên kurmancî “zar” bi wateya “ziman, şêwe û dîyalekt”ê (Îzolî 2013, 658), “devok, şêwe” ye (Farqînî 2000, 1081). Bêjeya “zar”, di wateya “şiklê bikaranîna ziman” û “cureyên zimanî/language variety” de dihê bikaranîn. Bêjeya “şêwezar” ji bo *language variety*, “komezar” ji bo *sosyolektê*, “yekezar” ji bo *idyolektê* û “duzarî” ji bo *diglossiyê* dihê bikaranîn (Açar 2019, 11).

8.2. Zarava û Dîyalekt

Bêjeya “zarawa” di soranî de bi teşeyê “zarav” û “zarawe” hatiye qeydkirin (Mukriyanî 1999, 517) û dihê wateya çawanîya bilêvkirin û gotina bêjeyên zimanekî bi şêwaza axaftina zimanekî din. Wekî mînak dibêjin “Ew kurdî, bi zarawayê farisî qise dike.” Îca bêjeya “zaraw” bi wateya şêweya qisekirinê dihê bikaranîn (Senendecî, Peşabadî ve Kerîmanî 1397, 1386). Wekî din li pêşberî bêjeya “zarawe” bi zimanê îngilîzî bêjeya “terminolgy” û “glossary” (ferheng) hatiye nivîsîn (Qezaz 2000, 315). Dîyalekt (dialect) zaravayekî latînî ye. Piranîya neteweyên cîhanê di zimanê xwe de wê bi kar diênin. Di zimanekî de ji dîyalektê biçûktir, “sub dialect” yaxud “semi dialect” heye ku bi zimanê erebî jê re “lehçe” dibêjin. Zimanzanên ereb, di zimanê xwe de ji bo wan ji dîyalektê biçûktir, “tehte lehçe” (bin zarava) yaxud “şibih lehçe” (dirûvdarê zarava) dibêjin. Zanyarên zimanê kurdî di vê biwarê de ji bo bêjeya “dîyalekt”ê, bêjeyên mîna “zar, zarava, zarawa, zarave, şêwe” bi kar diênin; ji bo zimanên bin dîyalektê jî, bêjeyên mîna “liq û beş” (Ezîz 2018, 1).

8.3. Devok û Aksan

Li gor ferhengê “devok” ji bo “şive”ya ku zimannas di zimanê tirkî de bi kar diênin hatiye watedarkirin (Îzolî 2013, 161). Devok, wekî şaxeke ji zarawayê zimanekî dihê hesabandin ku bi cîyawazîya telefûzê derdikeve pêş (Açar 2019, 23). Di zimanê tirkî de jê re “ağız” dihê gotin. Îca “ağız” di zimannasîya tirkî de ji wan şaxên axaftinê re dihê gotin ku di zimanê axaftinê de ji hev cîyawaz dibin. Devok navê wî awayê zimanekî yaxud dîyalektekê ye ku li herêmên biçûktir xelk pê diaxive û li gor zimanê nivîsê ji hev cihêrengî dibin (Z. K. Kıran 2018, 134).

Bêjeya “aksan” ji bêjeya latînî “accent”ê hatiye û navê awayekî axaftina komeke ji axiverên zimanekî ye. Di vî awayî axaftinê de qiseker bi hin cudahîyên civakî û herêmî yên axaftina xwe, ji yên din cuda dibin. Ev cudatîya telefûzî, bi domana demê re di nav axiverên zimanekî de çê dibin ku ji hêla cografî ve hinek dûrî hev dimînin (Açar 2019, 26). Di nav zimanekî de devok, ew awayê axaftina herêmî ye û bi giştî û bi piranî, bi awayê devkî ye. Ev varyant, di dibistanan de nahê hînkirin; bes tenê di nav civînên dost û nasan de dihê bikaranîn (Demir, 2011: 12). Hudûdên devokên zimanekî, ji hêla cografî ve dhên zanîn. Ji bo her devokê, navê herêma wê ya cografî, yan jî navê eşîrên wê dihê danîn.

8.4. Şêwe û Şêwezar

Wekî têgeheke zimannasîyê bêjeya “şêwe” li gor ferhengê bi bêjeya “şîwe” re hemwate ye (Mukriyanî 1999, 658). “Şêwe” di termînolojîya zimannasîyê de bi awayê “şêwezar” dihê bikaranîn û dihê wateya “devok”ê (Senendecî, Peşabadî ve Kerîmanî 1397, 1793). Digel vê di soranî de li pêşberî bêjeya “şêwe” bi zimanê îngilîzî bêjeyên mîna “method, way, procedure, manner û mode” hatiye qeydkirin (Qezaz 2000, 389). Elî Rexzade gava kurdî li gor awayê axaftina axiveran û cografyaya wan polîn dike, serê pêşî li şûna bêjeya “dîyalekt”ê têgeha

“şaxe” bi kar diêne, peyre ji bo awayên bin şaxeyan têgeha “zarawe” peyre têgeha “binzarawe” bi kar diêne (Rexzadî 1389, 13).

Bêjeya “şêwezar”, di rêzimanîyê de ji bo derbirîna hêla cografî yaxud sosyalî ya axiverên zimanekî dihê bikaranîn. Li pêşberî bêjeya “şêwezar” mirov dikane bêjeyên mîna “variation”, “dialect variation”, an jî “language variety” bi kar biêne. Çunkî ev têgeh, ji bo şikil û şêweyên axaftina kes û komên civakî dihên bikaranîn (Açar 2019, 18). Şêwe/şîwe, nêzî wateya “accent”ê ye. Wekî ji devoka Botan, şîweya Cizîrê. Wisa xuya dibe ku ev têgeh dê bi vê wateyê, di xebatên têkildarî devok û dîyalektên kurdî de cih bigire.

8.5. Zimanê Ferdî

Her mirovek di warê axaftinê de xwedî hin cîyawazîyên şexsî ye. Mirovek li gor rewş û mercên herêm, pişe, derdor, temen, zayend û qanûnên fêrkarîya xwe û mercên jîyana xwe, bi awayekî zimanê xwe diaxive. Lewra mumkin e ku zimanê her yek mirovekî ji yê din cihêrengî dibe. Ji ber vê zanyar ji vî zimanî re “idiolekt” ango “zimanê şexsî” dibêjin (Z. K. Kıran 2018, 135).

8.6. Devoka Bingeh (Subdialect)

Zimanê îstîqrarkirî, yaxud giştîya (temamîya) wan teşe û awayên axaftina ferdan e ku di heman dîyalektekê de axiverên wê pê ji hev û din tê digihêjin. Wekî mînak axiverên devoka Kutahya, Rize û Newşehîrê heye jî, axiverên van hemû devokan, li gor devoka Stenbolê ku ji bo zimanê tirkî wekî devoka biîstîqrar hatîye neqandin digihêjin hev (İmer, Kocaman ve Özsoy 2011, 19).

9. Dîyalekt û Devokên Kurdî

Şeref Xan (1543-1604) dîyar dike ku civak û eşîrên kurd ji alîyê ziman, kevneşopî û rewşa xwe ya sosyalî ve dabeşî çar şaxên mezin dibin; zimanê wan jî, ji çar şaxên bingehîn pêk dihê. Şaxê yekem kurmancî ye, yê duyem lûr, ê sêyem kelhûr û ê çarem goran e (Han 1971, 20). Li gor ku E. Çelebî (1611-1682) ji dîroknas Meqdîsî radigihîne: “Piştî Tûfana Nuh, bajarê ewil ku hatîye avakirin, Cûdî ye, piştra Keleha Sencer û Keleha Meyafariqînê hatîye avakirin. Xwedîyê bajarê Cûdîyê, ji ummeta Hz. Nûh Melîk Kurdîm e. Ew (...) li dîyarên Kurdistanê gerîyaye û hatîye Meyafariqînê, (...) li wir bi cih bûye. (...) bi zimanekî ku ji zimanê ibrî û ji zimanê ecemî cîyawaz e axivîye. Ev ziman ne ibrî, ne erebî, ne ecemî ne jî zimanê durî ye. Îro jî jê re dibêjin zimanê kurdî. Ev zimanê kurdî îro jî li van dîyaran dihê bikaranîn. Lêbelê 12 cure zimanên kurdî hene û gelek bêje û dîyalektên wan ku naşibihin hev û din (...). Serîyekî Kurdistanê ji bakur, ji dîyarê Erzurûm, Wan, dîyarê Hekkarî, Cizîr, Îmadîye, Mûsul, Şehrezor, Herîr, Ardelan, Bexdad, Derne, heta Derteng yaxud heta Besrayê, heftê qonax Kurdistan û Sinkistan dihê hesibandin. (...) Li vê dera ku di nav çîya û beldeyên ku di nav dîyarê Iraq û Benîosmanîyan de ye şeş hezar eşîrên kurd û qebileyên wan hene. (...) Îca firehîya Kurdistanê, mîna dirêjahîya wê ne fireh e. Li hêla rojhilat, ji Herîr û Erdelana li hudûdê Îranê heta axa Heleb û Şamê bîst – bîst û pênc qonax, a herî hindik, bi qasî mesafeya panzdeh qonaxan e. (...) Li vir millet bi zimanên curbicur diaxivin. Ew jî zimanê zazayî, lûlû, zimanê Culoya Hekkarî, zimanê ewnikî, zimanê mehmûdî, zimanê şêrwanî, zimanê cizrewî, zimanê pesanî, zimanê sincarî, zimanê herîrî, zimanê ardelanî, zimanê soranî, zimanê xaltî, zimanê cekwanî, zimanê îmadî, û zimanê rozikî ye û fesihîrê van heye” (Derwîş 1314, 473-474). Geryar, di pey van agadarîyan

de hin hejmar û risteyên kurmancî wergerandine tirkî. Li vir hejmara kurdîyên ku Çelebî navên wan dide, ne “duwazdeh” bes gihaştîye “panzdeh”an.

F. Dêtil di serdema desthilatdariya osmanîyan de li cografyaya kurmancîaxivan gerîyaye û li ser devokên kurmancî xebitîye. Wî di meqaleya xwe de tesbîten li ser dîyalektên kurdî yên li Mêrdîn, Dîyarbekir, Nisêbîn, Ruha/Urfa û navçeyên van bajaran nivîsîne. Ew di vê lêgerîn û lêkolîna xwe de gihaştîye wê qenaetê ku hejmara dîyalektên kurdî yên di bin desthilatdariya Dewleta Osmanî de zaf zêde ye. (Marif 1989, 239-240). Dêtil ji bo ku vê lêkolîna xwe bibe serî, di nav sê sed hozên kurdan de geryan kirîye (Kurdo 2013, 19).

Li gor M. M. Bazidî (1797-1867) “Zaravaya ewil zaravaya rawendî (Çeldêran, Qers, Bayezid, Mûş, Bedlîs, Wan, Xarpût, Diyarbekir, Mêrdîn, Erzirûm û derdora Yerîvanê), ya duyem zaravaya Hekarî (Mehmûdî, Şêrwanî, Botanî, Hêzanî, Muksî, Sipayêrtî, Şinoyî, Somayî, Biradostî, Şemdînanî û Bikartî), zaravaya sêyem zaravaya Silêmanî (Baban, Bilbas, Zerzan, Şukrîyan, Şehrezor) û zaravaya çarem zaravaya zazayî ye. Ev zarava jî kurdî ye. Ji ‘êla Duçik re dibêjin ‘Êla Zaza. Axiverên wê li Tercan (bi Erzirûmê ve girêdayî ye), Dêrsim heta Çîyayê Acî rûdinin. Ev zarava ji yên din gelek dûr bûye. Tu eşîrên din wisa li tevahîya Kurdistanê nînin. Ew bi zaravaya hekarî dinivîsin; lê bi zaravaya xwe dipeyivin û di peyivîna xwe de ji hemû zaravayên din ên kurdî werdigirin. Ev zarava çiqas cude be jî, ji zimanê kurdî cuda nabe. Çendî ku ev zarava ji hev cuda ne jî, nûnerên tayîfeên cuda dikarin her yek bi zaravaya xwe bipeyivin û ji hev fam bikin. Çunkî bingeha van zaravayan yek e: nan, av, herin, werin, patin, standin û gelek gotinên wan ên mayî jî wekî hev in û ji rehekê ne. Loma ferqa van çar zaravayan ji hev tenê di ferqa nav peyvan de xwanê dike. Lêbelê zimanê ‘êla Baban gelek ji zimanê zazayan dûr e” (Bazidî, 2010: 19).

Li gor Hilavî kurdî dabeşî van dîyalektan dibe: “1. Hewramî, axiverên wê di navbera Silêmanî û Sineyê de niştecih in, 2) Zazakî, axiverên wê li Azerbaycan, Erzerom, Xarpêt, Diyarbekir û beşeke Bedlîsê niştecih in, 3) Feylî, piraniya axiverên wê li Îranê û hinek jî li Kerkûkê dijîn, 4) Bilbasî, axiverên wê bi piranî li Azerbaycana Îranê, li Savcbulak û hinek li Mûsulê niştecih in, 5) Kurdî, li Sine, Mûsul û Bexdadê axiverên wê hene û 6) Kurmancî, axiverên wê bajarê Wan, Bedlîs, Erzerom, Diyarbekir, Sêwas, Ankara, Konya û Helebê hene. Wekî din li herêmên Azerbaycana Îranê, Kavkas û Sûrîyeyê axiverên wê hene. Di pey feylîyan de para herî pir a kurdan kurmanc in” (Mîhrî 1918, 116-117). Kurdîya mukrî, bradost, şîkak û Mardîn dîyalektên kurdî ne û zazakî jî dîyalekteke kurdî ye û li alîyê bakur dimîne. Axiverên dîyalekta zazayî li bakûrê Kurdistanê; kurmancîaxiv li başûr û navenda Kurdistanê û axiverên dîyalekta lûr û kelhûr li başûrê wê dijîn. Axiverên zazayî ji dîyalekta kurmancî tê digihên (Fossum 1919, 8).

Li gor Z. Gökalp zimanê kurdî, digel bextiyarî (lûrî, feylî û lekî), kelhurî, kurmancî, zazakî (goranî-dunbulî) û soranî (baban, kehûr) şeş zimanên serbixwe ne. Her yek ji van zimanan ji hev fam nakin. Ji hêla rêzimanî, ristesazî û bêjeyan ve di navbera wan de ferqên mezin hene. Lewra her yek ji wan zimanekî serbixwe ye û ji lehçeyên cîyawaz pêk hatine. Digel vê, ev çar ziman/lîsan, bi temamî ji hev re bîyanî ne. Hemû ji yek kurdîyekê hatine ku ew jî, “kurdîya qedîm/berê” ye. Çawa ku di navbera zimanên Neo-Latîn û latînî de peywendî heye, di navbera kurdîya qedîm û van kurdîyên nû de jî ew peywendî hene. Gökalp dîyalekta kurmancî ji beyta Xanî ya “Bohtî û Mehmedî û Silîvî / Hin la‘1 û hinek ji zêr û zîvî” sûd

werdigire û dîyar dike ku kurmancîya li ser devoka botan, mehmedî û silîvî dabeşî devokan dibe (Gökalp 2009, 30-31).

Li gor dabeşkirineke din “kurmancî” dabeşî van “devokên sereke” dibe (Ciwan 1992, 26-29):

“a. Kurmancîya Rojava: Atlasa axiverên vê devokê ji herêma Efrînê dest pê dike, heta Enteb, Kirikxan, Mereş, Adiyaman, Meletî, Ruha, suruç, Birecîk û Xelfetîyê dewam dike.

b. Rewendî: Cografyaya axiverên wê ji bakurê Gola Wanê dest pê dike, heta herêma Şikak, Çemê Aras, Qers, Agirî, Erzurûm, Wan, Mûş û Erzincanê dewam dike.

c. Şikakî: Kurmancên herêma Gola Êrmîye, Şemdînan û Başqaleyê pê diaxivin.

ç. Hekarî: Kurmancên başûrê Şirnex û derdora Hekarîyê pê diaxivin.

d. Botî: Kurmancên Cizîrê, bakurê Zaxoyê, rojavayê Erûhê, herêmên rojhilat û başûrê Bidlîsê, li herêma Sêrtê, ji Çemê Batmanê heta rojhilatê Mêrdînê pê diaxivin.

e. Badînî: Kurmancên Zaxo, Amadiye, Akre, Zêbar û Dihokê pê diaxivin.

f. Sincarî: Kurmancên Çiyayê Sincarê û devera Şêxanê pê diaxivin.

g. Kurmancîya naverast: Kurmancên derdora Dîyarbekir, derdorên rojavayê Mêrdînê, rojhilatê Çemê Ferêt û rojhilat û başûrê Elezîzê pê diaxivin.”

Li gor dabeşkirineke din zimanê kurdî li dîyalektan û nexşeya wî ya cografî weha hatîye dîyarkirin (Xeznedar 2001, 37-39): “1. Kirmancî dabeşî du beşan dibe:

a. Kirmancîya Serû: Cografyaya wê ji bakurê ve: Yerîvan, Fars, Erzincan, Erzerom, Meletîye û Mereş heta Eskenderûnê ye. Cografyaya wê ji başûrê ve: Gola Wanê, bi dirêjahîya Zêya Gewre, Rûbarê Dicleyê.

b. Kirmancîya Xwarê: Cografyaya wê ji bakurê ve: Gola Wanê, bi dirêjahîya Zêyê Gewre, Rûbarê Dicleyê. Cografyaya wê ji başûrê ve: Xaneqîn û Rûbarê Dicleyê.

2. Lurî: Cografyaya wê ji bakurê ve: Sultanabad, Dewletabad, Kirmaşan, Xaneqîn û Rûbarê Dicleyê. Cografyaya wê ji başûrê ve: Şîraz, Kazerûne, ta nêzîkî Kendawê.

3. Goranî: Ji xeta Sine-Kirmaşan ber bi rojava, ji hindek gundên nêzîkî tixûbê Iraqê û Îranê werdigire.

4. Zazayî: Ji hindek parçeyên bajarên Erzerûm, Xerpût, Bidlîs û Dîyarbekirê pê dihê axaftin.”

Xebatên dawî yê vê lîteraturê di wê qenaetê de ne ku ji bo her dîyalekteke kurdî, tabîra “zimanên kurdî” bihê bikaranîn maqûl e (Kırkan 2019, 47-52) û zimanê weha bihê dabeşkirin: “i) Kurdîya bakur, ii) Kurdîya naverast, iii) Kurdîya başûr, iv) Kurdîya goranî, v) Kurdîya zazakî ew kurdî li ser pêncan dabeş dike.” Kırkanî ji awayê polînkirina berhema Refîq Şîwanî ya bi navê *Zimanî Kurdî û Şiwênî le Naw Zimanekani Cihan da* sûd wergirtîye û bi vî awayî “devokên Kurdîya Bakur” û cografyaya wan li qelem daye: “Devoka serhedî li aliyê Qers, Agirî, Erzurûm, Mûş û Wanê; devoka şikakî li Urmîye, Yuksekova, Başqale û Şemdînanê; devoka hekarî li bajarê Hekarîyê û derdora wê; devoka botanî, li Cizîr, Şirnex, Eruh, Bidlîs, Sêrt, Batman û Mêrdînê; devoka behdînî li Zaxo, Amêdiye, Akre, Zêbar û Dihokê; devoka sincarî li Çiyayê Sincar û devera Şêxanê; devoka bayezîdî li derdora bajarê Bazîdê; devoka silîvî/kîkî-milî li derdora Dîyarbekir, Elezîz, Mêrdîn û aliyê rojhilatê Firatê gel pê diaxive. Wisa dîyar e ku ev lêkolîner di vê xebata xwe de meyla xwe qenaeta xwe dide ser polînkirina zar, devok û dîyalektên kurdî ya lêkolîner Hasanpourî.”

Li gor zimannasên îranî dîyalektên zimanê kurdî û cografyaya wan weha ye (Rexzadî 1389, 13): “i) Şaxeyê Kirmancîya Bakur, ii) Şaxeyê Kirmancîya Başûr, iii) Şaxê Kirmanşanî-Lûrî, iv) Şaxeyê Goranî-Zazayî.

Zimanê kurdî → Şaxeyê kirmancîya başûr → Zarawayê mukrî → Binzarawayê mehabadî”

Ji ber ku dîyalekta kurmancî ya jorîn, bi cografya xwe berfirehtir e û bi şênîyên xwe ji dîyalektên din ên zimanê kurdî zaftir e, di dîyarkirina devokên wê de pirsgirêk heye û hîn jî bi awayekî tam û tekûz devokên wê nehatine dîyarkirin. S. Nawxoş û N. Xoşnaw (2010) li ser devokên kurmancîya Kurdistanê Tirkîyeyê kûr bûne û wan jî hewl daye ku hejmara devokên wê, digel ên her deverên kurmancan li qelem bidin. Çi heye ji ber ku dûrî herêmê ne, wan tenê bajarên mîna Bazid, Wan, Colemêrg, Sêrt, Mûş, Mêrdîn, Dîyarbekir, Xerpût, Adiyaman (Semsûr), Xazîantep ku li rojhilatê Tirkîyeyê dimînin û bajarên mîna Mereş, Sêwas, başûrê Erzurûm û Qers ku li Rojavayê Tirkîyeyê dimînin, wekî cografyaya axiverên dîyalekta kurmancî li qelem dane. Bivê neyê divê mirov bipirse, ka bajarên mîna Meletî, Batman, Bingol, Bidlîs û Şirnexê? Heta axiverên çend bajarên Bakûrê Sûrîyeyê, li Ermenistan û Rûsyayê jî, dîsa axiverên kurmancî hene. Li gor wan devokên kurmancîyê ev in (Xoşnaw, 2010: 179):

“Bayezidî: Li bakûr û bakûrê rojhilatê zeryaçeya Wanê dikeve.

Hekarî: Li başûr û başûrê rojhilatê zeryaçeya Wanê dikeve.

Botanî: Dewrûberê dolê Botan û şarê Sêrt, Ertûş, Cizîr û Dîyarbekirê (Amedê).

Şemdînanî: Goşegeya başûrê rojhilatê Tirkîyeyê û rojhilatê zêya jorîn û navçeyên nêzîkî vê zêyê li hêla Îranê.

Badînanî: Bajarê Dihok, qezayên Amêdî Zêbar, Sincar, Şêxan, Akrê dgire nav xwe.

Beşa Rojava: Xerpût, Êrfe/Ruha, Efrîn û Mereşê digire nav xwe.”

Gava mirov li van devokan dinihêre dibîne ku bi rastî gelek qels û lawaz e. Van lêkoleran tixûbên devoka Botan anîye ser Dîyarbekirê jî. Çi heye ku devoka Dîyarbekirê ne di bin banê devoka Botanî de ye. HX ku di navbera herêma Botan, Torê, Serhed û Mêrdînê de ye, bi cîyawazîyeke gir û qerase ji van devokên navbihurî gişt cîya dibe.

Piştî van polînkirinan/tesnîfan, xebata Haig û Öpengin (2014) tê. Van lêkoleran, li gor delîlên linguîstîk, devokên dîyalekta kurmancî, bi nexşeyekî dabeşî devokan kirine. Wan di xebata xwe ya bi navê *Regional Variation in Kurmanji: A Preliminary Classification of Dialects [Varyasyonên Herêmî di Kurmancî de: Pêşpolînkirineke Devokan]* de, navê devokan, li gor hêlên/alîyên rojhilatê başûr, başûr, bakûr, rojavayê başûr û rojavayê bakûr dîyar kirine (Yonat 2019, 13):

“Devoka rojhilatê başûr: Devoka Behdînî, Hekarî û Duhokê.

Devoka başûr: Devoka Mêrdîn, Batman, Dîyarbekir, Şirnex û Ruhayê. Ev devok li Heskê jî tê axaftin.

Devoka bakûr: Devoka Serhedê ye. Ev devok li bajarên mîna Mûş, Erzirom, Agirî, Bidlîs, Bingol, Dîyarbekir û Wanê jî tê axaftin.

Devoka rojavayê başûr: Li hin cîyên Semsûr, Entab, Ruha û Helebê pê tê axaftin.

Devoka rojavayê bakûr: Axiverên herêma Mereş, Meletî û Sêwazê pê diaxivin.”

Li gor zimannasekî din ê başûrî dîyalektên zimanê kurdî ji kirmancî, lûrî, goranî û zazayî pêk tên. Dîyalekta kirmancî ji du “beş/zarav”an pêk dihê: kirmancîya xwarê û kirmancîya jorê. Ji bo her yek ji van du zaravan jî çend “liq” hene. Liqên kirmancîya xwarê: mukrî, mehabadî, soranî, hewlêrî, suleymanî û sineyî; liqên kirmancîya jorê: badînanî, botanî, aştiyanî, hekarî û

bayezîdî. Heger mirov liqa suleymanî di nav giştîya dîyalektên zimanê kurdî de tarîf bike, dê weha be (Ezîz 2018, 1):

“Zimanê kurdî → Dîyalekta kirmancî → Beşa kirmancîya xwarê → Liqê suleymanî”

10. Dîrokçeya Devera Xerzan

Li gor Diriver, qiralê hêzdar ê asûrîyan Tiglath Pileser, sala 1000î ya BZ. li çîyayên Azuyê (Hezoyê), li hember qewmekî bi navê “kurtie” şer kirîye û ev çîya jî, çîyayên navbera Hezo û Sasonê ne (Zeki 1961, 39). Ev herêm ji çaxên antîk ve ketîye bin desthilatdarîya qewmên mîna urartî, med, pers û îskenderî. Di salên 332yê BZ. de selevkosan, di salên 129ê BZ. de partan, di salên 63yê PZ. de romayîyan ev der girtîye bin destê xwe û heta sedsala 5an romayî, bîzansî peyre sasanî bûne desthilatdar. Erebên muslim di sala 637an de li vir bûne hakim. Di serdema dewleta merwanîyan de di sedsala 10an de bajarê Erzen navendeke giring a dewletê bûye (Cibo 2016, 27). Di pey merwanîyan de selçûqî hatine herêmê.

Hukumdarê eyyûbî Melîk Kamil sala 1231ê dawî li Mîrektîya Artûqîyên Heskîfê anîye. Eyyûbîyan ku navê xwe ji navê bavê Selaheddînî girtîye, sê sedsalan (630-931koçî) li ser Heskîf (Hisinkeyf) û derdora Hezoyê hukum kir. Dema ku moxolîyan di derdora salên 1260 û serê salên 1300î êrîş û texrîbatên bidehşet anîn serê cografyaya îslamê, hêza eyyûbîyan jî qels bû; lê wan nekarî dawî li rêveberîya wan a herêma Xerzan û derdora wê biênin (Sönmezsoy & Yılmaz, 1994: 37).

Li gor ku mirov ji dîroka eyyûbîyên Hesenkêfê tê digihîje bêjeya “ghezreddîn” wekî navekî birêvebir ê ji melîkên vê hukûmatê heye. Nivîskarê kitêba *Tarîxu Hisnkeyfayê Hesen b. Îbrahîm* (wf. 1420) piranîya agadarîyên dîrokî ji Xerzeddîn Me‘tûq werdigire. Ev nivîskar jî di salên 1420î de jîyaye. Îhtîmal heye ku HX navê xwe jê wergirtibe. Çûnkî li HX gundek bi navê Sarimê heye ku di heman kitêbê de bêjeya “Sarmedddîn” wekî navê emîrekî Dewleta Eyyûbîyan li kêleka navê Xezreddîn derbas dibe (Husnî 2019, 254). Bi tevî vê, di vê serdemê de Keleha Comanîyê ava ye û hindek ji malbatên birêvebir ên Hesenkêfê, piştî êrîşên moxolan hatine li Comanîyê bi cih bûne. (KÇ3).

Li gor kîtabeya bi zimanê erebî ya li ser Camîya Xidir Beg, ku ji Xanedanîya Gherz Mîrê Hezo û Sasonê û Celaleddîn Xidir Begê lawê Ebû Bekir er-Roşkî ew di salên 890/1485an de li Hezoyê ava kirîye (Boran, Tüfekçioğlu ve Yıldız 2008, 17) û hîna jî îro berhema herî mezin a mîmarî ya bajarokê Hezoyê ye bêjeya *xerz* bi herfên erebî, bi awayê غرز (gherz) hatîye nivîsîn:

ابو بكر الروشكى من بيت الغرز صاحب حزوه و ساسون خلد الله ملكه و سلطانه اثها سنة تسعين و ثمانمئة هجرة”

Ebû Bekr er-Roşkî min Beyti'l-Ġerz şahîbi Hezu we Sasûn xelledellahu mulkehu we seltenetehu Esseha senete tis'îne we semanîyete hicret.” (Ebû Bekirê Rojkî yê ji Mala Xerz xwedîyê Hezo û Sasonê Ellah mulk û seltaneta wî bi xêr bihêle ... sala 890ê hicrî ev ava kirîye.).

Di serê sedsala 19an de li herêma Silêmanîyeyê mîrektîya Baban û li herêma Rewanduzê mîrektîya Soran, li herêma Amêdîye mîrektîya Badînan, li herêma Colemêrgê mîrektîya Hekarî, li herêma Cizîrê mîrektîya Botan, li herêma Bidlîs û Xweşavê mîrektîya Mehmûdî û Hîzanê, li herêma Xerzan mîrektîya Xerzan û li herêma Şîrwanê mîrektîya Şîrwanê karîger bûye (Kardam 2011, 69).

Navê “Xerzan” di çavkanîyên dîroka gelê ermen de jî bi berfirehî cih girtîye. Ev bêje bi teşeyên mîna “khalidan, khaltan, garzan, gharzan” hatîye qeydkirin. Di serdema dawî ya

osmanîyan de bi navê Xerzan qezayek hebû û li ser sancaqa Sêrtê bû. Di sala 1890î de navçeya Kharzanê li ser Sêrtê; Hezzo li ser mîrektîya Sasonê bû. Lê ji berê ve Xerzan li ser Sasonê bûye. Di sala 1882yan de li Xerzanê 111 gund hebûne, di sêzdehê ji van gundan de 8.282 ermen, 7.597 kurd, 1.600 suryan û 1.159 êzîdî hebûne (Martirosyan 2022, 1).

11. Tixûbê Devoka Xerzan (Atlasa Devokê)

Di zimannasîyê de ji bo wan tixûbên ku dîyalekt, yaxud devoka deverekê, ji wê dîyalekt yaxud devoka ku li herêmeke din tê axaftin cîya dike “tixûbê dîyalektê” dibêjin. Peywendîya vê termê bi terma “atlasa zimanî” re heye. Di qadê de termeke zimannasîyê ya bi navê geolinguistics (jeolinguistik) heye ku mirov dikare bi kurmancî navê “cografyaya zimannasî” lê dêne. Cografyaya zimannasî, ew şax e ku li ser kirûyên zimanekî yên li cografyayekê belav dibin dikole, tixûbên wan ên herêmî li ser nexşeyê dihûne û rê li ber atlasa zimanî vedike. Jeolinguistik, pêşîya dîroka çand û bicihbûnê ronahî dike û bi lêkolînên zimanî yên wesifcivakî re alîkarî dike (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 251).

Ji ber ku wekî derîyekî Rojava di navbera Rojhilat û Serhedê cîyê xwe digire, di dîrokê da behsa HX bi berfirehî hatîye kirin. HX wekî cografya, ji aliyê şaroşkeyan/navçeyan ve ji hêla başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dike tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hewêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo (Kozluk)ê dest pê dike diçe digihîje heta navçeya Sasonê. Hudûdê herêmê, bi çemê Batmanê ku di navbera sînorê Dîyarbekir/Amid û Batmanê da diherike ji cografyaya mîrektîya Silîva cihê dibe. Alîyê başûr ên HX bi gundên eşîra reşkotan bi dawî dibe. Li hêla Bidlîs û Sêrtê jî çemê ku ji Bidlîsê tê diherike hêla başûr, bûye sînorê herêmê. Ji bakûr ve çîyayê Mereto û Helqîs û Kopê, wekî sînorên siruştî yên herêmê dihên zanîn.

12. Cîyê Devoka Xerzan di Nav Devokên Kurmancî de

Soane (1909) di lêkolîna xwe ya li ser dîyalektên kurdî de dîyar dike ku li jora Mezopotamyayê hin devok û şeweyên xwemalî hene. Li herêma Sêrtê hin axiverên kurmancî, bi devokeke xerîb dipeyivin. Ji bilî vê, li çîyayên Sasonê jî eşîreke biçûk a bi navê Balikî (Balokî) heye ku dîyalekta wan ji kurdî-ermenî-erebî pêk dihe. Ev eşîr ne muslim ne jî xirîstîyan e. Zemanê berê gelek qewm û eşîr ji ber zordarî û qetlîamên desthilatdaran revîyane û wan xwe li çîyayên Kurdistanê girtine. Li van deveran di nav kurdan de hînî zimanê kurdî bûne û bi tevî zimanên wan û kurdî, zimanekî têkel çê bû Ye ku wekî devok, şewe û dîyalektên xerîb derketine pêş (Bulut, 2002: 278-9).

Kurmancîya Hezzoyê, devokeke xweser a kurmancî ye û navê wê jî “devoka xerzî” ye (Akin 2013, 114). Ev qenaeta Akin ji bo vê lêkolînê referanseke gewre ye. Li gor nexşeya dabeşkirina devokên kurmancî ya Haig û Öpengin (2014) mirov dikare cihê DX di nav tixûbên kurmancîya navbera “devoka başûr” û “devoka bakur” de bi keys bike. Çi heye ku Celadet û Lescot (1990: 17) di nav devokên kurmancî yên mîna Botan, Behdînan û Hekarîyê de navê devoka “Xerzan” jî li qelem didin. C. Bedirxan û Roger (1990: 23), di vê lêkolîna xwe de DX, digel devoka Botan, di nav herêm û qada kurmancî ya “Rojava” de nîşan didin. Ev navlêkirina wan li gor kîjan nexşeyê ye, bi rastî cîyê mereqê ye. Heger li gor nexşeya welatê mezin ê kurdan be, HX dikeve bakur; heger li gor nexşeya herêma Botan be, dikeve bakur-rojava. Dibe ku wan li gor herêma Botan devera Xerzan bi nav kiribe. Çunkî li gor dîroknasên îslamê, bi taybetî li

gor Qehhale ji çar navendên eslî û sereke yên eşîrên kurdan navendeke eslî, Botan e û tixûbên wê ji Zaxo û Dihokê dest pê dike, li başûr heta nêzî Reqqa, li bakur heta Bingolê û li rojava heta Kilîsê dewam dike (Bozkurt 2021, 587).

Li gor Z. Zinar ku hinekî din jî hejmara devokên kurmancî zêde ye, dîsa navê DX tune ye (Yonat 2019, 12): “Devoka efrînê, devoka cizîrê, devoka sincarê, devoka behdînî, devoka hekarî, devoka şikakî, devoka bazîdî, devoka botan, devoka şemdînanî û devoka rojavayî.” Wisan dîyar e ku digel ku ev lêkolîner ji hêla herêma xwe ve cîranê HX ye jî, cih nedaye DX.

13. Çend Taybetmendiyên Morfolojîk ên Xasî bi Devoka Xerzan

13.1. Awayê Kêşana Karê Alîkar “bû”

Digel ku di piranîya devokên kurmancî de lêkera/karê alîkar “bû” gava tê ser bêjeyê navdêr/nav, bi formata “be” ye jî, di DX de bi şiklê “bî” ye:

- (1) a. Qewet **bî** ji we re. (KÇ1)
(Qewet be ji we re.)
- b. Ku li ba te **hebî**, gênc dikarin wan tiştan çê kin. (KÇ2)
(Ku li ba te hebe, gênc dikarin wan tiştan çê kin.)
- c. Wele **nabî nabî nabî**, wele ez nadim nadim. (KÇ5)
(Wele nabe nabe nabe, wele e nadim nadim.)
- d. Bila ava germ zêde **nebî**, tê bihelî (KÇ6).

Çawa ku ji mînaka 1(a) û 1(b)yê dîyar dibe, koka *karê alîkar* “bû”yînê û di mînaka 1(c)yê de *karê eslî* yê “bû”yînê, digel ku rewşa “neerênî” de ye jî, di DX de bi teşeyê “bî”yê ye. Di mînaka 1(d)yê de digel ku karê “bû”yînê, di rewşa “fermanîya nerasterast” de “bila nebî” ketiye kêşanê jî, bi awayê “bî” teşe girtîye û di karê “hiştin”ê de dîsa bi awayê “bihelî” teşe girtîye.

13.2. Zayenda Navdêran

Herçiqas li hin deverên dûrî navenda vê herêmê carinan “zayenda mê” ya bêjeyên navdêr hebe jî, bi giştî di kurmancîya Xerzan de ji bo navê mirov, heywan, têgeh û mewcûdan tenê yek zayendek heye ku ew di kurmancîya standard de nêrtîyê nîşan dide û gireya wê her û her {-ê} ye:

- (2) a. **Qîzê** Şerîfê Cafer im. (KÇ1)
(Qîza Şerîfê Cafer im.)
- b. Navê **dîyê** min Nado ye. (KÇ1)
(Navê dîya min Nado ye.)
- c. **Darê** ber derîyê me bilind e.
(Dara ber derîyê me bilind e.)

Çawa ku ji mînakên jorîn 2(a) û 2(b)yê xuya dibe, di “zayenda siruştî/bîyolojîk” de, û di “zayenda rêzimanî” mînaka 2(c)yê de “zayenda mêtîyê” {-a} ji nav devoka Xerzan rabûye, tenê teşeyê {-ê} heye.

Axiverên kurmancî yên devera Xerzan, bi taybetî li devera Comanîyê, gireya zayenda mê {-a}yê, di rewşa îzafeyê de bi awayê {-e} bi kar diênin (KÇ3):

- (3) a. xwişke min

- (Xwîşka min)
b. dare çinarê
(dara çinarê)

Axiverên kurmancî yên devera Xerzan, çi zayenda mê ya kêşayî {-eke} û çi zayenda nêr a kêşayî {-ekî}yê be, di rewşa “îzafeya navdêrîn” de bi awayê {-ekê} bi kar diênin (KÇ3):

- (4) a. Keçekê min heye.
(Keçeke min heye.)
b. Kurekê min heye.
(Kurekî min heye.)
c. Gotinekê min heye.
(Gotineke min heye.)

Axiverên kurmancî yên devera Xerzan, çi zayenda mê ya kêşayî {-ê} û çi zayenda nêr a kêşayî {-î}yê be, di rewşa “îzafeya hevalnavî” de bi awayê tewandî {-î} bi kar diênin (KÇ3):

- (5) a. navê vî kurikî
b. navê vî keçikî

Di mînaka 5(a)yê de navdêra “kur” ji aliyê zayenda xwe ve “nêr” e; di mînaka 5(b)yê de bêjeya “keç” ji hêla zayenda xwe ve “mê” ye, bi tevî vê yekê jî, ev her du bêjeyên navdêr digel bêjeya hevalnav “vî” ketine îzafeya hevalnavîyê û wan her duyan jî gireya tewangê {-î} wergirtîye.

13.3. Taybetmendîyên Cihnavan

Axiverên kurmancî li vê deverê li gor taybetmendîyên cîyawaz ku di devokên din ên kurmancî de tunene artîkela “ya” digel cihnavan bi kar diênin (Jiyan 2020):

- (6) a. Min **ya** te dît
(Min tu dîtî. /Min te dît.)
b. Ez **ya** wî dibînim.
(Ez wî dibînim.)
c. Te do **ya** wî dît?
(Te do ew dît?)
d. Min **ya** wan anî malê.
(Min wan anî malê.)

Çawa ku ji mînaka 6(a)yê diyar dibe karê “dîtin”ê ji hêla awanîya xwe ve têper e, bi dema bihurî ya diyar ketîye kêşanê û artîkela “ya”yê wergirtîye, di mînaka 6(b)yê de karê “dîtin”ê ji hêla awanîya xwe ve têper e, bi dema niha ketîye kêşanê û artîkela “ya”yê wergirtîye

Axiverên kurmancî yên DX, cihnava {wî} û {wê} bi awayekî hevbeş, bi awayê {wî} bi kar diênin (KÇ3):

- (7) a. Nevê **wî** kurikî
(Navê wî kurikî)
b. Nevê **wî** keçikî
(Navê wê keçikê)

Çawa ku di mînaka 7(b)yê de xuya dibe, digel ku zayenda navdêra “keçik”ê mê ye jî, mîna zayenda bêjeya “kurik”î, cihna {wî} wergirtîye.

Axiverên kurancî li vê deverê li gor taybetmendiyên cîyawaz ku di devokên din ên kurancî de tune cihna {wî} û {wê} bi awayekî cîyawaz, hin caran bi awayê {hî} bi kar diênin (KÇ3):

- (8) a. Mete **hî**
(Meta wê)
b. Dîye **hî**
(Dîya wê)

13.4. Taybetmendîya Artîkela {ya} di Kêşana Deman de

Axiverên DX, artîkela {ya} deman de bi kar diênin (KÇ3). Ev dem dibe ku demên bihurî bin û dibe dibe dema niha be. Bi tevî vê taybetmendiyê, tiştê ku bala mirovan dikêşe ew e ku karên pêvebera risteyê ji hêla awanîya xwe ve têper in:

- (9) a. Min **ya** te dît. (dema bihurî ya dîyar)
(Min tu dîtî)
b. Wî **ya** wî anî. (dema bihurî ya dîyar)
(Wî tu anîtî.)
c. Em tê **ya** wî bibînin. (dema bihê)
(Em dê wî bibînin.)
d. Em **ya** jinî nas dîkin. (dema niha)
(Ew min nas dîke.)
e. Te **ya** min didît. (hikayeya dema bihurî)
(Te ez didîtîm.)

Çawa ku ji mînakên jorîn jî dîyar dibe, digel ku karên ku bûne “pêveber”a risteyan di demên cîya cîya de ketine kêşanê jî, giştan artîkela {ya} wergirtîye. Di mînaka 9(a) û (b)yê de dema bihurî ya dîyar, di mînaka 9(c)yê de dema bê, di mînaka (d)yê de dema niha û di mînaka 9(e)yê de hikayeya dema bihurî, bêjeya kar ketîye kêşanê, îca ev karên pêveber ên van risteyan gişt ji hêla awanîya xwe ve têper (gerguhêz) in, giştan artîkela {ya} wergirtîye. Zayenda van “berkar” (obje) ên van risteyan çî “mê” bin çî jî “nêr” bin ferq nekirîye.

13.5. Taybetmendîya Dema Bihê (Dahatî)

Axiverên devoka Xerzan, gava karekî di dema dahatî de bixin kêşanê, li şûna artîkela dema dahatîyê “dê” artîkela “tê” bi kar diênin:

- (10) a. Yanî ku bavê min nebûwa, ew hiş û ew qabilîyet **tê** bi mi re tunebûya. (KÇ3).
b. Me digo pêşî **tê** çawa, piştî sed hezarî du sed hezarî **tê** bisekine, îdî **tê** çawa çê kin? (KÇ4).

Encam

Axiverên zimanekî, çiqas belavî cîyên curbicur bibin, awayê axaftina zimanê wan jî ewqas cur bi cur dibe û cîyawaziyên navbera axiverên wî zimanî ewqas zêde dibin. Gund û beldeyên ku axiverên zimanekî lê dijîn ji hêla cografyayî ve çiqas ji hev cihê bin, cîyawazîya di nav awayê axaftina wî zimanî de ewqas zêde dibe. Kurdî jî zimanekî wisan e ku axiverên wî li gelek cîyên curbicur dijîn û cîyawazîya awayê axaftina wî pir zêde ye. Gelek bêjeyên kurdî

hene ku li cîyekî, taîfeyek wan bi kar diênin, li cîyekî din ew wê bi kar naênin, yaxud wateyeke din didinê. Ev cîyawazîya ha, li gor dirêjahîya mesafeya navbera van deverên wan zêdetir dibe.

DX di nav devokên din ên kurmançî de xwedî taybetmendîyên xweser ên cografî û morfolojîk e. Li rojavayê wê, devoka Dîyarbekir-Farqîn, li başûrê wê devoka Batman, Mêrdîn û Torê, li rojhilatê wê devoka Botê û Bidlîsê û li bakurê wê jî devoka Serhedê heye, heta tixûbên xwe yên cografîk, di nav van devokan gişt de cîyawazîya xwe diparêze. Mîna devokên herêma Behdînan, Tor û Botê, ew jî taybetmendîyên xwe yên xweserî xwe di nav tixûbên cografîyaya xwe de diparêze. Çend taybetmendîyên cîyawaz ên morfolojîk ên DX ev in:

1. Zayend çî bîyolojîk be çî jî rêzimanî be, ji nav navdêrên wê rabûye.
2. Axiverên DX artîkela {ya} di piranîya deman de bi kar diênin. Taybetmendîyê vê artîkelê ew e ku axiver, di karên ku ji hêla awanîya xwe ve têper in de wê bi kar diênin.
3. Axiverên DX di kêşana dema bihê de li şûna artîkela “dê” artîkela “tê” bi kar diênin.
4. Axiverên vê deverê cihna {wî} û {wê} hin caran di îzafeyên hevalnavî de bi awayê {hî} bi kar diênin.
5. Axiverên DX karê alîkar “bû” ne bi formata “be”yê; bes bi şiklê “bî”yê bi kar diênin. Nexwe ew jî mîna van devokên navbihurî, devokeke xweser a dîyalekta kurmançî ye.

Çavkanîyên Zindî û Kesên Çavkanî

- KÇ1 Daykê Qesîde, 70 salî, gundê Mişrîta, Hezo (Kozluk) – Batman, kevanîya malê
KÇ2 Tahsin Bayar, 60 salî, gundê Comanîyê, Baykan, Sêrt, malnişînê karker.
KÇ3 Adnan Firat Bayar, 55 salî, gundê Comanîyê, Baykan, Sêrt, mamoste.
KÇ4 Ebdulxeffarê, 47 salî, gundê Darê, Qurtelan, Sêrt, esnaf.
KÇ5 Pîreka Timoqî, 49 salî, gundê Timoq, Hezo, kevanîya malê.
KÇ6 Mela Cesîm, 70 salî ye û ji Koxa Weyselqearnî ye, li Batmanê rûdine, melayê malnişîn.

Çavkanî

- Açar, Zafer. *Tesîra Helwestê li ser Tercîha Ziman di Jîyana Kurdîzanan de (Nimûneya Wan) (Teza Neçapkirî ya Doktorayê)*. Bingol: Bîngöl Üniv. Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dilil ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2019.
- Akin, Salih. *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*. İstanbul: Avesta, 2013.
- Aldatmaz, Nadire Güntaş. *Tehlike Altındaki Bir Di Kırmancı/Zazaca*. İstanbul: Vate Yayınları, 2021.
- Amêdî, Sadiq Bahaeddînê. *Hevberkirina Kurmançî-Soranî, Rêzimana Kurdî, Kurmançiya Jorî û Jêrî ya Hevberkirî*. İstanbul: Dîwan, 2012.
- Bayezîdî, Mela Mehmûdê. *‘Adat û Rusûmetnameê Ekradîyye, (Ravekirin, Tîpguhêzî û Lêkolîn: Jan Dost)*. İstanbul: Nûbihar, 2010.
- Bazîdî, Mela Mehmûdê. *Cami‘eya Risaleyan û Hik, (Amadekar: Z. Avci)*. İstanbul: Lîs, 2010.
- . *Kêşana Karên Kurdî, (Nirxandin-Metna Sadekirî, Latînîzekirî-Faksîmîle: Mikail Bülbül & Mustafa Öztürk)*. İstanbul: Weşanên Weqfa Mezopotamyayê, 2020.
- Bazîdîyî, Mela Mehmûdê. *Tuhfetu'l-Cillan fî Zimanê Kurdan (Nirxandin-Metin-Faksîmîle: Mikail Bilbil & Mistefa Oztirk)*. İstanbul: Weşanên Weqfa Mezopotamyayê, 2019.
- Beg, Muhammed Emîn Zekî. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi (Türkçeye Çevirenler: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak, Şükriü Aslan)*. İstanbul: Nûbihar, 2018.
- Boran, Ali, Abdülhamit Tüfekçioğlu, ve İrfan Yıldız. *Kozluk*. Ankara: Uyum Ajans, 2008.
- Bozkurt, İbrahim. *Aşiretler Tarihi*. İstanbul: Nûbihar, 2021.
- Cibo, Nezîrê. *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinarîler*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2016.

- Ciwan, Mûrad. *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi)*. Balıngê: Jîna Nû Yayınları, 1992.
- Demir, Nurettin. «Dil Kültürü.» *Türkçe Sözlü Anlatım* içinde, yazar Ş. Dilek Belet, 3. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
- Derwîş, Evliya Çelebî Muhammed Zillî İbn. *Evliya Çelebî Seyahatnamesi (Tabii: Ahmed Cewdet), 1k baskı, c. IV*. İstanbul: Derseade "İqdam" Matbaası, 1314.
- el-Farabî, Eba Nesr. *Ihsau'l-Ulûm (Sehhehu we Weqefe el Tebihi: Usman Muhemmed EMîn)*. Misir: Mektebetulxancî, 1931.
- Ezîz, Husên Miuhemmed. *wtarkurd.info*. 16 02 2018. <https://www.wtarkurd.info> (erişildi: 10 25, 2022).
- Farqînî, Zana. *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*. İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü, 2000.
- Fezulla, Husên Nizar. *Puxteyek le Rêbazî Tiwêjînewe*. Hewlêr: Çapxaney Hêvî, 2016.
- Fossum, L. O. *A Pratical Kurdish Grammar*. Minneapolis: The Inter-Synodical Ev. Lutheran Orient-Mission Society, 1919.
- Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Haco, Zerdest. «Bipêşveçûna Dîrokî ya Zimanê Kurdî û Hin Taybetmendiyên wî yên Xweser.» *Konferansa li ser Zimanê Kurdî*. Köln: Weşanên Komkar , ? 50-51.
- Han, Şeref. *Şerefname (Arapçadan Çeviren: Mehmet Emin Bozarlan)*. İatanbul: Ant Yayınları, 1971.
- Hewramanî, Mehemed Emîn. *Zarî Zimanî Kurdî le Terazûyî Berawird da (Neqilker: M. Ciwan)*. Bagdad: ?, 1981.
- Hurşîd, Fuad Heme. *Zimanî Kurdî: Dabeşbûnî Cografyayîyî Dîyalêktekanîyî*. Bexdad: Çapxaneyî Afaq Arabiye, 1985.
- Husnî, Hesen b. İbrahîm el-Munşîul. *Tarîxu Hisinkeyfa (Tehqîq we Dirase: Yûsuf Baluken)*. İstanbul: Nûbihar, 2019.
- İmer, K., A. Kocaman, ve A. Sumru Özsoy. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- Izady, Mehrdad R. *Kürtler: Bir El Kîtabî (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila)*. İstanbul: Doz Yayınları, 2007.
- İzolî, D. *Ferheng: Kurdî-Tirkî & Türkçe-Kürtçe (Amadekar: Kamer Beysulen)*. İstanbul: Weşanên Deng, 2013.
- Jiyan, Amed Çeko. *zimannas*. 04 10 2020. <https://zimannas.wordpress.com> (erişildi: 10 29, 2022).
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler (37. Basım)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık,, 2022.
- Kardam, Ahmet. *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan-Direnîş ve İsyân Yılları*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2011.
- Kıran, Zeynel, ve Ayşe Eziler Kıran. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
- Kırkan, Ahmet. *Zazacanın Fonetik Açidan İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması (Teza Neçakirî)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dslı , 2019.
- Kurdo, Qanatê. *Rêzimana Kurdî: Kurmançî-Soranî (Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün)*. İstanbul: Nûbihar, 2013.
- Lescot, Emir Celadet Bedir Han û Roger. *Kürtçe Grameri (Kürmançî Lehçesi)*. Paris: Avesta, 2004.
- Marif, Ewrehmanî Hacî. *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe*. Bexda: Komarî Êraq Wezareti Roşenbîrî û Rageyandin Dezgay Roşenbîrî û Belawkirdinewey Kurdî, 1989.
- Martirosyan, Tigran. *househamadyan*. 23 06 2022. <https://www.househamadyan.org/map> (erişildi: 11 12, 2022).
- Meczûb, Telal. *Rêbazî Lêkolînewe u Amadekiridînî Lêkolîneweyekî Tiyorî u Praktîkî (Wergêranî: Merîwan Ebdull)*. Hewlêr: Çapxaney Xanî, 2007.
- Meqdisî, Zîyaeddîn Paşayê. *el-Kavaidu'l-Lugati'l-Kurdîyye (Analîz, Krîtîk û Werger: Ahmed Gemî digel Ayhan Yıldız)*. İstanbul: Weşanên Dara, 2021.
- Mihri, Mihemed. *Mqeddîmetu'l-İrfan (Çapkirin: Arwasîzade Seyyid Mehmed Şeîfq; Amadekar: Seîd Veroj)*. İstanbul: Necm-i İsytiqlal Matbaası, 1918.
- Muhammed, Husein. *zimannas*. 06 06 2015. <https://zimannas.wordpress.com> (erişildi: 10 27, 2022).
- Mukriyanî, Gîwî. *Ferhengî Kurdistan*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belawkirdinewey Aras, 1999.

- Nawxoş, Selam, ve Nerîman Xoşnaw. *Zimanewanî (Bergekani Çiwarem)*. Hewlêr: Çapxaney Minare, 2010.
- . *Zimanewanî (Bergekani Yekem, Duyem Sêyem)*. Hewlêr: Çapxaney Minare, 2010.
- Paşa, Ekrem Cemîl. *Dîroka Kurdistan bi Kurtebirî*. Leuven: Enstîtuya Kurdî ya Brukselê, 1995.
- Qezaz, Şefîq. *Ferhengî Şarezûr: Kurdî-Îngilîzî*. Hewlêr: Dezgay Çaxp û Belawkirdinewey Aras, 2000.
- Rexzadî, Elî. *Rêzimanî Kurdî Soranî*. Sine: Întîşaratê Kurdistan, 1389.
- Senendecî, Mehdî, Yedulla Peşabadî, ve Mehmedîn Kerîmanî. *Ferhengî Zanistgay Kurdistan (Bergî Duyem)*. ?: Danişgay Kurdistan, 1397.
- Soane, E. B. *Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language*. London: Luzac & Co, 1913.
- Tan, Samî. *Analîza Du Berhemên Destpêkî yên Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2019.
- . *Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2015.
- Xeznedar, Marif. *Mêjuwî Edebî Kurdî*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belawkirdinewey Aras, 2001.
- Yıldırım, Kadri. *Temel Ağıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî Lehçesi)*. İstanbul: Mardin Artuklu Üniv. TYDE Yayınları, 2012.
- Yıldız, Ayhan. «Cîyê Fonetik Fonolojî û Gramera Devoka Xerzan di nav Kurmancî û Dîyalektên Kurdî da.» *The Journal of Mesopotamian Studies*, 08 2019: 247-267.
- Yonat, Mehmet. *Kurmancî Kürtçesi Ağzları Hakkında Sosyolinguistik Bir İnceleme*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı (Teza neçapkirî ya Doktorayê), 2019.
- Zeki, Mehmet Emin. *Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kurdistan*. Baxdad: Tevn, 1961.

Pêvek : Nexşeya herêma Xerzan di nav tixûbên Sêrt, Bidlîs, Mûş, Diyarbakir û Batmanê de

